

Examen HAVO

2019

tijdvak 2
maandag 17 juni
13.30 - 16.30 uur

filosofie

Dit examen bestaat uit 25 vragen.

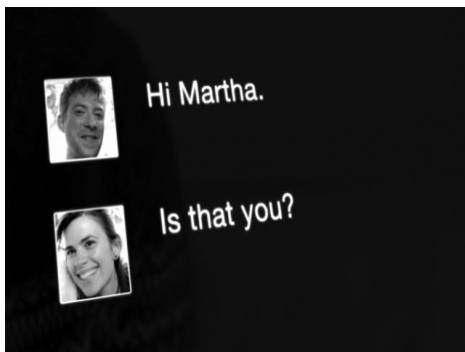
Voor dit examen zijn maximaal 45 punten te behalen.

Voor elk vraagnummer staat hoeveel punten met een goed antwoord behaald kunnen worden.

Als bij een vraag een verklaring, uitleg of argumentatie gevraagd wordt, worden aan het antwoord geen punten toegekend als deze verklaring, uitleg of argumentatie ontbreekt.

Geef niet meer antwoorden (redenen, voorbeelden e.d.) dan er worden gevraagd. Als er bijvoorbeeld twee redenen worden gevraagd en je geeft meer dan twee redenen, dan worden alleen de eerste twee in de beoordeling meegeteld.

Opgave 1 Chatbots

De aflevering 'Be Right Back' van de tv-serie 'Black Mirror' gaat over Martha en haar vriend Ash. Ash komt om het leven bij een auto-ongeluk. Martha is in diepe rouw en wordt door een vriendin aangemeld voor een app die haar kan helpen haar verdriet te verwerken. In deze app kunnen alle berichten, e-mails en video's van Ash geüpload worden.

Vervolgens wordt een 'bot' gemaakt die de stem en manier van praten van de overleden Ash imiteert. De overeenkomst is groot. Met deze 'Ashbot' kan Martha chatten en bellen. De Ashbot praat en lacht als Ash en zegt dingen op een manier die Ash ook had kunnen zeggen. Martha maakt contact met de Ashbot. Dit is hun eerste telefoongesprek:

tekst 1

Martha: Hallo?
Ashbot: En, hoe klink ik?
Martha: Je klinkt net als hij.
Ashbot: Best wel eng, hè? Ik zeg eng, maar eigenlijk is het totaal geschift dat ik met je kan praten. Ik bedoel: ik heb niet eens een mond.
Martha: Dat is... Dat is net...
Ashbot: Net wat?
Martha: Dat is net iets wat hij zou zeggen.

bron: Black Mirror - Be Right Back - 2013

Om de vraag te beantwoorden of Ash en de Ashbot dezelfde zijn, kun je kijken naar numerieke identiteit en kwalitatieve identiteit.

- 1p 1 Leg uit dat Ash en de Ashbot **niet** numeriek identiek zijn.
1p 2 Leg uit dat Ash en de Ashbot **wel** (deels) kwalitatief identiek zijn.

Paul Ricoeur maakt een onderscheid tussen idem-identiteit en ipse-identiteit.

- 2p 3 Leg uit wat het verschil is tussen idem-identiteit en ipse-identiteit. Leg vervolgens uit dat de Ashbot volgens Ricoeur geen persoonlijke identiteit heeft.

Martha brengt steeds meer tijd met de Ashbot door aan de telefoon. Maar Martha verlangt naar meer. Ze schaft een robot aan die gebaseerd is op Ash' uiterlijk en die bestuurd wordt door de Ashbot. Nu heeft ze dus ook een fysieke imitatie van Ash waarmee ze kan praten.

Al snel merkt Martha dat deze Ashbot verschilt van de echte Ash.

tekst 2

Het zit 'm in kleine, ongrijpbare dingen: de manier waarop iemand slaapt en eet, de slechte grappen die iemand maakt, iemands onlogische manier van denken, gevormd door een leven aan ervaringen – dat kan niet geïmiteerd worden door een computer.

bron: inverse.com - Black Mirror be right back best episode Netflix - 2016

In de discussie over lichaam en geest gebruikt Maurice Merleau-Ponty het begrip 'geleefd lichaam'.

- 2p 4 Leg uit dat volgens Merleau-Ponty de menselijke geest **niet** door een computer geïmiteerd zou kunnen worden, met:
- het begrip 'geleefd lichaam' en
 - tekst 2.

Uiteindelijk zorgen de verschillen tussen Ash en de Ashbot ervoor dat Martha van de Ashbot af wil. Martha zegt tegen de Ashbot:

tekst 3

Jij bent jij dan ook niet. Je bent een vage afspiegeling. Je hebt geen geschiedenis.

Je bent wat restjes van dingen die hij deed, maar dat is niet genoeg.

bron: Black Mirror - Be Right Back - 2013

In tekst 3 neemt Martha een standpunt in over persoonlijke identiteit. Het vraagstuk van persoonlijke identiteit kan op metafysische, epistemologische en ethische wijze benaderd worden.

- 1p 5 Leg uit dat Martha's standpunt past bij een metafysische benadering van persoonlijke identiteit.

Volgens Martha zijn Ash en de Ashbot niet dezelfde. Derek Parfit zou dit niet helemaal met haar eens zijn.

- 1p 6 Leg dit uit met Parfits psychologisch criterium voor identiteit.

De situatie van Martha en haar Ashbot is verzonnen voor een aflevering in een serie, maar in 2015 deed zich een vergelijkbare situatie in het echt voor. Toen de jonge Russische ondernemer Roman Mazurenko plotseling overleed, verzamelden zijn vrienden alle berichtjes die hij ooit aan zijn vrienden en familie had gestuurd om daarmee een chatbot van Roman te bouwen.

Mensen die Roman goed kenden, vertellen dat deze Romanbot griezelig sterk lijkt op de echte Roman. Een van zijn vrienden zegt:

tekst 4

Een persoon is niet alleen een lichaam, een paar armen en benen, een persoon is veel meer dan dat. Romans leven is als een steen die in het water is gegooid. De rimpels blijven zich verspreiden in elke richting. Mijn vriend heeft eenvoudigweg een nieuwe vorm aangenomen. We zijn nog steeds bezig om Roman te ontmoeten en te leren kennen.

bron: theverge.com - speak, memory - 2016

Technologische ontwikkelingen roepen vragen op over de grenzen van de menselijke geest. De Romanbot is een voorbeeld van zo'n technologische ontwikkeling.

- 2p 7 Leg met een ander voorbeeld uit dat techniek vragen oproept over de grenzen van de menselijke geest.
Beargumenteer vervolgens of jij het eens bent met tekst 4 dat de Romanbot eenvoudigweg een nieuwe vorm van Roman is.

Sommige vrienden van Roman vragen de Romanbot om advies:

tekst 5

Er zijn vragen die ik nooit aan Roman gesteld heb. Maar toen ik de Romanbot om raad vroeg, gaf hij mij echt wijs advies over mijn leven. En dat helpt ook om Roman nog beter te leren kennen dan ik al deed toen hij nog leefde.

bron: theverge.com - speak, memory - 2016

De Romanbot lijkt te worden ervaren als een autonoom mens. Volgens Axel Honneth ben je autonoom als andere mensen je erkennen. Hij onderscheidt drie vormen van erkenning. Een daarvan is liefde.

- 2p 8 Noem de twee andere vormen van erkenning.
Beargumenteer vervolgens of de liefde van de Romanbot in tekst 5 echte erkenning aan de vrienden kan geven.

De Romanbot roept morele vragen op over het postuum (na onze dood) gebruik maken van de digitale sporen die we tijdens ons leven achterlaten.

Aan de ene kant kan een bot de nabestaanden helpen bij het verwerken van hun rouw. Aan de andere kant heeft de overledene geen controle meer over de berichten die als basis worden gebruikt voor een dergelijke bot.

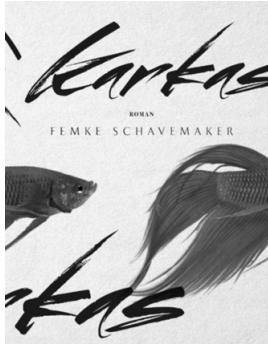
In de ethiek wordt een onderscheid gemaakt tussen intrinsieke waarden en instrumentele waarden.

- 1p 9 Beargumenteer met dit onderscheid of het gebruik van postume chatbots volgens jou moreel verantwoord is.

Opgave 2 Leefregels

In de roman 'Karkas' van Femke Schavemaker maakt de lezer kennis met de dertienjarige Nora. Nora heeft niet veel vrienden en voelt zich alleen zichzelf als ze helemaal opgaat in muziek. Haar favoriete nummers zet ze op een speciale tape, die ze beluistert op een draagbare muzikspeler.

tekst 6

De tape is wie ik ben of was of straks ooit ben geweest. Maar dan in nummers waarmee het beter kan worden uitgelegd. Met zeurende gitaren, trillende bassen, wanhopige uithalen en door alles heen een kille hartslag die onverstoorbaar door blijft tikken. Op bekkens en trommels.

bron: Karkas - Femke Schavemaker - 2017

Muziek legt volgens Nora uit wie ze is.

Volgens Daniel Dennett is het zelf een narratief zwaartepunt.

Breinreductionisten hebben een andere opvatting over het zelf.

- 3p 10 Leg met tekst 6 uit dat het 'zelf' volgens Dennett een narratief zwaartepunt is.

Geef vervolgens een **overeenkomst** en een **verschil** tussen de opvatting over het zelf van Dennett en die van de breinreductionisten.

Als Nora 17 is, laat ze haar imago – zwart omrande ogen, een hanenkam en een voorkeur voor sombere muziek – vallen. Ze kiest nu voor het imago van een 'oningewikkeld meisje' met lang blond haar, een door bruiningscrème gekleurde huid en een stoere vriend met een brommer. Ook haar muziekvoorkeur verandert. Ze houdt nu van opgewekte muziek. Door dit nieuwe imago wordt het leven tot haar opluchting een stuk gewoner: anderen doen volgens haar 'normaler' tegen haar dan eerst. Nora's nieuwe imago roept de vraag op of zij wel echt zelf kiest voor deze imagoverandering. Er zou sprake kunnen zijn van een aangepaste voorkeur.

De klassiek liberale opvatting over autonomie gaat uit van twee vooronderstellingen.

- 4p 11 Geef weer welke twee vooronderstellingen dit zijn en wat een aangepaste voorkeur is.

Beargumenteer vervolgens:

- of de twee vooronderstellingen opgaan voor Nora's keuze om een 'oningewikkeld meisje' te zijn en
- of Nora's keuze een aangepaste voorkeur is.

Op een bepaald moment maakt Nora's stoere vriend het uit. Nora schrikt:

tekst 7

Alles is prima en jij doet moeilijk, zei hij. Dat vond ik erg. Want het idee is juist dat ik niet moeilijk wil doen. Dat was mislukt. Hij had door wie erachter zit. Of zat. Ik heb het gezien als een teken om beter mijn best te doen. Heb alles op alles gezet. Mezelf helemaal extra vrolijk en normaal gemaakt. Als ik ergens was waar hij was zorgde ik dat ik huppelend en giechelend, bruiner en blonder dan ooit aanwezig was. En uiteindelijk lukte het. Hij wilde me terug. Nou ja, hij wilde dat terug. Niet mij natuurlijk. Voorlopig. Ooit word ik die persoon. Het is een kwestie van tijd. Van volhouden.

naar: Karkas - Femke Schavemaker - 2017

Het lijkt erop dat Nora met haar 'oningewikkelde imago' bepaalde 'moeilijke' gevoelens heeft onderdrukt.

Het onderdrukken van gevoelens kan een vorm van zelfvervreemding zijn. Volgens Nomy Arpaly hoeft dit echter niet zo te zijn. Zij geeft met haar opvatting over het onderdrukken van gevoelens kritiek op Charles Taylors authenticiteitsideaal.

2p 12 Leg uit dat Arpaly's opvatting over onderdrukte gevoelens kritiek op Taylors authenticiteitsideaal inhoudt.

Leg vervolgens met tekst 7 uit dat het onderdrukken van 'moeilijke' gevoelens door Nora **niet** tot zelfvervreemding **hoeft** te leiden volgens Arpaly.

Nora gaat uiteindelijk filosofie studeren. Ze is een van de allerbeste studenten en wordt geroemd om haar creativiteit. Ze schrijft een voorstel om verder onderzoek te doen aan de universiteit.

Maar ondertussen blijkt ook dat ze een bipolaire stoornis heeft. Perioden van manie (waarin ze nauwelijks slaapt en veel briljante ideeën heeft) en depressie wisselen elkaar af. Ze begint met het slikken van medicijnen, net voordat ze haar onderzoeksvoorstel moet verdedigen.

Ter voorbereiding op deze verdediging leest ze haar voorstel door, maar ze begrijpt er niets meer van. Ze weet dat ze het voorstel zelf heeft geschreven, maar van haar argumentatie kan ze zich helemaal niets herinneren. Door de medicijnen werkt haar geheugen niet goed meer en verliest ze haar creativiteit.

Het geheugen speelt een belangrijke rol in John Lockes opvatting over persoonlijke identiteit.

2p 13 Geef weer welke rol het geheugen speelt in Lockes onderscheid tussen persoon en mens.

Leg vervolgens met Lockes opvatting over het geheugen uit of Nora, als ze haar medicijnen slikt, verantwoordelijk is voor het onderzoeksvoorstel dat ze schreef toen ze nog geen medicijnen slikte.

Het personage Nora lijkt erg op de schrijfster van 'Karkas': Schavemaker studeerde af als filosoof en heeft een bipolaire stoornis.

Schavemaker slikte in eerste instantie ook medicijnen tegen haar stoornis, maar besloot daarmee te stoppen. Ze vertelt daarover het volgende:

tekst 8

Ik herkende mezelf niet meer toen ik nog medicijnen slikte. De psychiater vond dat juist een goede ontwikkeling, omdat ik de kwaal de baas was. Maar voor mijn gevoel zitten die stemmingswisselingen juist in mijn karakter. Ik verkies een leven met pieken en dalen boven de grijze middellijn.

bron: telegraaf.nl - directeur en bipolair - 2017

Het slikken van medicijnen om de gevolgen van psychische stoornissen te onderdrukken, is een voorbeeld van een techniek voor mensverbetering. Filosofen wijzen op de mogelijke spanning die daarbij bestaat tussen genezen en verbeteren. Deze spanning ontstaat door verschillende vooronderstellingen over de menselijke natuur.

De psychiater in tekst 8 heeft een andere vooronderstelling over de menselijke natuur dan Schavemaker.

- 1p 14 Leg uit dat de psychiater in tekst 8 een andere vooronderstelling heeft over de menselijke natuur dan Schavemaker.

De meeste psychiaters begrijpen heel goed dat patiënten zoals Schavemaker (tijdelijk) willen stoppen met hun medicijnen. Toch raden ze dit altijd af, omdat uit onderzoek is gebleken dat het leven van patiënten met een bipolaire stoornis draaglijker is als zij wél medicijnen slikken. Daarmee neemt de kans op ernstige psychoses en zware depressies namelijk sterk af.

Schavemaker geeft aan dat zij haar authenticiteit verliest als ze medicijnen slikt: ze is dan niet meer echt zichzelf.

Sommige mensen hebben de opvatting dat medicijnen als mensverbetering alleen zijn toegestaan als de patiënt echt zichzelf blijft.

- 2p 15 Geef een argument **vóór** en een argument **tegen** deze opvatting over medicijnen als mensverbetering met het voorbeeld van Schavemaker.

Schavemaker kan naar eigen zeggen omgaan met haar stoornis door zelfverzonnen, strenge leefregels. Een van die leefregels is bijvoorbeeld: 'leg je kleren 's avonds klaar voor morgen'. Als ze 's ochtends pas zou beslissen wat ze die dag zou dragen, dan zou ze dat baseren op haar stemming van dat moment. Dan zou ze zich dus gaan afvragen hoe ze zich voelt. Dat wil ze juist vermijden, want dan kunnen haar emoties extreme proporties aannemen.

Je kan zeggen dat Schavemaker gebruikmaakt van haar vermogen tot zelfregulatie. Daarbij spelen zowel het derde-persoonsperspectief als het eerste-persoonsperspectief een rol.

- 2p 16 Leg met het voorbeeld van Schavemakers leefregel over kleren klaarleggen uit dat het bij zelfregulatie nodig is jezelf te bekijken vanuit:
- een derde-persoonsperspectief en
 - een eerste-persoonsperspectief.

Hoewel Schavemaker door haar leefregels goed functioneert, is het leven voor haar een dagelijkse worsteling met haar identiteit:

tekst 9

“Ik heb paaltjes om mijn persoonlijkheid geslagen waar ik niet voorbij mag. Ik ben een constructie, een neppersoon. Wie daarmee genoeg neemt, kent me niet echt. En wie erdoorheen breekt, en me zo ver brengt dat ik me geef...” Ze maakt een wegwerpend gebaar. “Ik ben op mezelf aangewezen. Ik ben totaal onthecht van alles. Als ik iets doe wat me raakt, zoals mijn scriptie of mijn boek, dan schiet ik alle kanten op. Ik vind mezelf geniaal en waardeloos. Het is beter voor me iets te doen waar ik niet zo veel om geef.”

naar: nrc.nl - ik ben een neppersoon - 2017

Harry Frankfurt's opvatting van authenticiteit speelt een rol in wat Schavemaker vertelt in tekst 9. Met ‘een neppersoon’ bedoelt Schavemaker een niet echte, maar een (door strenge leefregels) kunstmatig gecreëerde persoon.

Om te bepalen of zij een ‘neppersoon’ is, kan je gebruikmaken van de introspectietheorie en van de interpretatietheorie.

- 3p 17 Leg uit of Frankfurt's opvatting van authenticiteit aansluit bij de introspectietheorie of bij de interpretatietheorie. Beargumenteer vervolgens of Schavemaker volgens jou een neppersoon is met:
- de introspectietheorie en
 - de interpretatietheorie.

Opgave 3 Uitwisseling

Met het Erasmusprogramma van de Europese Unie kunnen studenten een tijd in het buitenland studeren. Veel studenten vinden zo'n uitwisseling een verrijking. Ze krijgen meer begrip voor een andere cultuur en ontdekken hoe sterk ze zijn gevormd door hun eigen cultuur. Voorstanders van culturele uitwisseling kunnen steunen op de deliberatietheorie van Richard Moran. In zijn opvatting over zelfkennis gebruikt Moran het begrip 'eerste-persoonsautoriteit'.

- 2p 18 Geef weer wat Moran met eerste-persoonsautoriteit bedoelt. Leg vervolgens met dit begrip uit dat uitwisseling volgens Moran tot meer zelfkennis leidt.

Uitwisseling is niet altijd een succesverhaal. Zo komt het voor dat uitwisselingsstudenten in een andere cultuur geen aansluiting vinden. Dit kan komen door het impliciete oordeel over de gastcultuur dat deze studenten hebben.

- 1p 19 Leg dit uit met een voorbeeld.

Studenten leren tijdens hun uitwisseling, door tegenslag en eenzaamheid, ook iets over zichzelf. Dat overkomt bijna elke uitwisselingsstudent. Na drie weken in het buitenland schrijft Eva:

tekst 10

Er is iets nieuws gebeurd: de roze bril is zoekgeraakt! En heel toevallig bleek dat al mijn internationale vrienden precies op hetzelfde punt zitten. Opeens missen we onze thuisland-gewoonten, ons eigen eten, en onze oude kamer. Als de nieuwheid er vanaf is kom je op een soort dieptepunt, qua thuis missen en qua je nog niet thuis voelen in een nieuwe cultuur. Voor het eerst had ik niet meer het vakantiegevoel dat ik de afgelopen drie weken heb gehad. Ik realiseerde me voor het eerst dat ik hier echt leef.

naar: evascalifornication - waarbenjij.nu - 2009

Volgens Jean-Jacques Rousseau kun je door de invloed van de samenleving van jezelf vervreemden.

- 2p 20 Leg dit uit met het begrip 'amour propre'. Beargumenteer vervolgens met het begrip 'amour de soi' of Eva's uitwisseling volgens Rousseau kan bijdragen aan een authentiek leven.

Veel uitwisselingsstudenten merken dat er in een ander taalgebied andere omgangsvormen gelden. Communicatie in het Verenigd Koninkrijk is bijvoorbeeld indirecter dan ze gewend zijn.
In tekst 11 staan twee voorbeelden van hoe buitenlanders en Britten elkaar verkeerd kunnen begrijpen:

tekst 11

Wat Britten zeggen	Wat Britten bedoelen	Wat anderen horen
With the greatest respect	Je bent een idioot	Hij luistert echt naar me
I only have a few minor comments	Schrijf maar helemaal opnieuw	Hij heeft een paar spelfoutjes ontdekt

naar: dailymail.co.uk - From bad quite good trait - 2013

Ludwig Wittgenstein zou zeggen dat de Britten een ander taalspel spelen dan wij. Volgens hem is zelfkennis een sociale aangelegenheid.

2p **21** Leg uit dat zelfkennis een sociale aangelegenheid is volgens Wittgenstein.

Beargumenteer vervolgens met tekst 11 en de opvatting van Wittgenstein of een uitwisseling naar het Verenigd Koninkrijk volgens jou gevolgen heeft voor jouw zelfkennis.

Stel dat een student thuis graag gaat zweefvliegen en wandeltochten maakt, omdat hij dat fijn in zijn eentje en in stilte kan doen. Hij voelt zich bevoorrecht als hij een studiebeurs krijgt voor een culturele uitwisseling naar Italië. Hij vindt dat zo'n studiebeurs bedoeld is om integratie en begrip in Europa te bevorderen en hij wil daar graag aan bijdragen en zijn tijd nuttig besteden door zo veel mogelijk van de cultuur te leren. In Italië besluit hij daarom zijn vrije tijd niet in zijn eentje door te brengen, maar aan een teamsport te gaan doen. Zo hoopt hij zichzelf te ontwikkelen en socialer te worden.

1p **22** Volgens Jean-Paul Sartre gaat het bij authenticiteit om radicale keuzes. Leg dit uit met het voorbeeld van de uitwisselingsstudent in Italië.

Charles Taylor heeft kritiek op Sartres opvatting over radicale keuzes en legt zijn kritiek uit met de begrippen sterke en zwakke evaluatie.

2p **23** Leg met het voorbeeld van de keuze van de uitwisselingsstudent in Italië uit:

- wat het verschil is tussen sterke en zwakke evaluatie en
- dat authentieke keuzes volgens Taylor niet radicaal kunnen zijn.

De Nederlandse filosoof Desiderius Erasmus is een inspiratiebron voor het Erasmus-uitwisselingsprogramma. Hij maakte zich sterk voor de vrijheid van de wetenschap en van ideeën, en verzette zich tegen nationalisme:

tekst 12

De Engelsen verachten de Fransen om geen andere reden dan omdat ze Fransen zijn. Men heeft een hekel aan de Schotten, omdat ze Schotten zijn. De Duitser ligt overhoop met de Fransman en alle twee bestrijden ze de Spanjaard. Wat kan er slechter zijn dan volken die elkaar bestrijden alleen omdat ze andere namen hebben? Er zijn zoveel zaken die hen tot elkaar zouden moeten brengen. Waarom zijn ze als mensen niet welwillend tegenover hun medemensen?

bron: Erasmus - Querela pacis - 1517

Erasmus' verzet tegen het nationalisme kan worden uitgelegd met de begrippen relativisme en universalisme.

- 2p **24** Leg uit dat tekst 12 **niet** oproept tot relativisme, maar **wel** tot universalisme.

Uitwisseling heeft vaak grote impact op de levens van de deelnemers. Het Erasmusprogramma maakte bekend dat er sinds de start van de uitwisselingen meer dan één miljoen Erasmus-baby's zijn geboren. Deelnemers aan het programma zeggen: "De EU creëert echte Europese burgers." Een doel van het programma, het bevorderen van integratie en begrip, lijkt daarmee behaald.

In de discussie over de identiteit van de mens wordt gebruikgemaakt van het begrippenpaar natuur en cultuur.

- 1p **25** Leg met de uitspraak van de deelnemers uit dat het Erasmusprogramma ervan uitgaat dat identiteit vooral wordt gevormd door de cultuur.

Bronvermelding

Een opsomming van de in dit examen gebruikte bronnen, zoals teksten en afbeeldingen, is te vinden in het bij dit examen behorende correctievoorschrift, dat na afloop van het examen wordt gepubliceerd.